

Юрій Митрофаненко

**“НАРОДНЕ ПОВСТАННЯ” 1918 р.
В ЄЛИСАВЕТГРАДІ**

*Несомненно, что город Елисаветград займёт
в будущей истории междуусобной войны
особое, единственное и почётное место.
Голос Юга . — 1918. — 10 марта.*

Юрій Яновський — класик української літератури. Майстер, якому вдавалося зображувати яскравий, насичений психологічний портрет як цілої епохи в цілому, так і кожного героя окремо. Його твори “Вершники”, “Чотири шаблі” — стали одними з найкращих літературно-художніх зображень того, що відбувалося в Україні в буремні роки епохи революції 1917–1920 рр.

Юнацькі роки письменника збіглися з періодом жорстокої, тривалої боротьби за владу. В той час Ю.Яновський мешкав в Єлисаветграді. До речі, будинок, в якому жив майбутній письменник, зберігся до наших днів, про що нагадає меморіальна дошка.

Народився майбутній митець в 1902 р. в с.Нечаївка (нині Кіровоградська обл.). В 1909 р. переїхав до Єлисаветграда, де проживав та навчався до 1922 р.

Історію міста, яке стало рідним для письменника, можна сміливо поділити на два періоди: до і після епохи революцій, яка розпочалася в 1917 році.

Єлисаветград дореволюційний — спокійне, тихе, затишне повітове містечко Херсонської губернії. “Місто відзначається великим благоустроєм. Воно має широкі мошені вулиці, бульвари з тополь та білих акацій, сквери, парки, добре оснащений водогін, освітлення, телефони, трамвайне сполучення. Найкраща вулиця — Велика Перспективна”. Такі враження про

Єлисаветград ми можемо знайти на сторінках “Полного географического описания нашего отечества”, за редакцією П.Семенова-Тянь-Шанського¹.

Населення міста на 1897 р. становило 61,5 тис. чоловік. Єлисаветград мав до десяти православних храмів, міську та земську лікарні, 40 навчальних закладів, кілька училищ, 4 ярмарки, друкарні, бібліотеки, театр. Велика кількість підприємств міста давали значний прибуток – 10 млн. карбованців.

У такому Єлисаветграді пройшло дитинство Ю.Яновського. Освіту він здобував у земському реальному училищі. В різні роки в ньому навчалися майбутні корифеї мистецтв: М.Садовський, П.Саксаганський, А.Тарковський, Г.Юра, Г.Нейгауз, К.Шимановський, Є.Маланюк. В 1919 р. майбутній письменник закінчить цей заклад, безумовно високого рівня, з золотою медаллю.

У 1917 році в Росії почалася епоха революцій, яка наклала свій відбиток на долю людей, міст, сіл, країн. Змінився Єлисаветград. Зі степового оазиса він перетворився на арену жорстокої боротьби за владу, за втілення різноманітних концепцій державного устрою в життя. В буремну епоху місто, за словами Ю.Яновського, “загубило свою спокійну метушливість”. За словами інших дослідників стало “нещасливим містом”, перетворилося на “степову столицю громадянської війни”.

У ті роки Єлисаветграду вдалося познайомитися з багатьма конкурентами в боротьбі за владу: білими, червоними, анархістами, григор’євцями, січовими стрільцями, махновцями, повстанцями А.Гулого-Гуленка, запрошеними Центральною Радою німецькими військами.

Певний час тримали владу комісари Тимчасового уряду, представники Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, меншовицького Комітету по захисту революції. Сповна відчув Єлисаветград гіркий смак отаманщини в особі поганой пам’яті М.Григор’єва.

Причиною такої “популярності” серед учасників громадянської війни було географічне розташування міста, що

знаходилося на перетині важливих стратегічних шляхів, які з'єднували різні частини України.

Єлисаветграду також “поталанило” потрапити в смугу “ешелонної війни”. Поблизу були важливі транспортні вузли: Помічна та Знам'янка. Тому зміни влади в місті нерідко починалися з району залізничного вокзалу після прибуття чергового ешелону.

Безкраї розлогі степи навколо міста, фантастично описані Ю.Яновським, давали змогу розчинитися в їхньому просторі, що з успіхом демонстрували в складні для себе часи махновці. Чорний ліс, який також знаходився поруч – сховатися від ворогів.

Зовсім неподалік проходили кордони гордої та незламної Холодноярської республіки. В околицях Єлисаветграда діяли загони отаманів-повстанців: П.Хмари, А.Гулого-Гуленка, К.Пестушка.

Доволі часто місто опинялося далеко від лінії фронтових дій, тому його господарі дозволяли собі тримати в Єлисаветграді незначні за кількістю гарнізони, що завжди приваблювало повстанців, які постійно кружляли поруч, легкістю здобичі та славою переможців. Тому ситуацію в місті передбачити було неможливо.

Ю.Яновський був живим свідком всього, що відбувалося на вулицях рідного міста в 1917–1919 рр. М.Бажан назве його “ошелешеним споглядачем” карколомних подій. У 1918–1919 рр. Ю.Яновському судилося стати безпосереднім учасником подій. У 1918 р. в Єлисаветграді розпочалася епідемія чуми, і хлопець записався до складу добровільної санітарної дружини. Саме в такій ролі йому довелося брати активну участь у боях проти загону анархістки Марусі (М.Г.Никифирової), витягуючи з поля бою поранених захисників міста і разом з ними святкувати радість перемоги. Згодом С.Плачинда напише про нього: “Ю.Яновський носить поранених на важких нарах до лікарні. Це не легко. Адже їм, шістнадцятирічним хлопцям доводиться тягнути поранених через десятки кварталів. Та й

кулі свистять над головами. А поранений плаче, стікає кров'ю. Треба поспішати”².

У повісті “Байгород” Ю.Яновський відведе рядок для вшанування пам'яті лікарів та санітарів: “Слава лише вам, люди з лікарень! Ви майже з-під куль повиносили ранених”³. Слова, які можна назвати автобіографічними.

Саме захист рідного міста від ватаги анархістів став історичною основою для повісті. Сестра Олена скаже згодом: “З хвилюванням перечитую повість “Байгород”. Письменник описав те, що відбувалося на наших очах. Повстання революційно настроєних городян. Отаманша Маруся — опецькувата, зла, опухла від пиятики. Бої на вулицях міста. І саме місто. Багато чого побаченого, пережитого не ввійшло в повість: письменник ретельно добирав факти”⁴.

Досліднику-краєзнавцю В.Кобзарю поталанило зустрітися з С.О.Тюріним — другом дитячих літ Ю.Яновського. Розмова торкнулася сюжету повісті. Тюрін, згадуючи про події тих років, наголосив, що основну картину письменник змалював реально. Проте багато деталей та епізодів повісті є художнім вимислом письменника⁵.

Однак Ю.Яновському вдалося настільки талановито та близько до правди зобразити події зими 1918 року в Єлисаветграді, що деякі дослідники використовують їх як історичне джерело⁶.

Що ж насправді відбувалося в Єлисаветграді взимку 1918 року? Аби відповісти на це питання, пропонуємо зіставити описи подій, що розгорнулися в місті, ще раз перегорнути сторінки повісті “Байгород”. Проаналізувати коментарі сучасників. Доповнити інформацію, викладену письменником, даними з інших джерел. Зазначимо, що не намагаємося виправляти письменника, оскільки він писав художній твір, а не історичну хроніку. Хоча хронологія, характер та результат бою зображено дуже близько до реальності. Ю.Яновський достатньо точно окреслив район боїв. Він перераховує назви вулиць, де тривали сутички, назви споруд, що стали своєрідними форпостами. Залізничний вокзал,

Ярмарочна площа, “корпуси величезного заводу”, Балка, єврейське кладовище... Їх легко можна знайти на карті міста поч. ХХ ст., вони зустрічаються в спогадах інших свідків.

До сторінок повісті, яка, до речі, є чудовим матеріалом для виховання патріотизму та любові до рідного міста, доведеться звертатися доволі часто. Це дасть змогу відчутти атмосферу міста, яке бореться з ворогом, зрозуміти настрій бійців, з’ясувати їх ставлення до виконання свого громадянського обов’язку. Повість надала нам можливість поспостерігати за подіями очима одного з найталановитіших учасників подій.

Доцільно, гадаю, сказати дещо про саму повість. Вона була написана Ю.Яновським у 1927 році під час його перебування в Одесі. “Байгород” має дві сюжетні лінії, які переплітаються одна з одною. Перша – кохання Лізи та головного героя – Кіхани, юнака, якого В.Панченко порівняв з самим Ю.Яновським: “Юрій Яновський схожий на Кохану – заглибленого в хмари фантазій романтичного юнака, якому хочеться бути сильним, благородним лицарем”⁷.

Друга – повстання байгородців проти анархістів загону Марусі, яке закінчується перемогою міщан. Кіхана є активним учасником подій і гине як герой.

Зазначимо, що події, які відбулися в Єлисаветграді взимку 1918 року та стали історичною основою повісті “Байгород”, були відомі далеко за межами міста. Інформація про бої елисаветградців та никифорівців набула широкого резонансу. Зокрема, згадки про них ми знаходимо у В.Антонова-Овсієнка, Н.Махна, журналіста часів громадянської війни В.Амфітеатрова-Кадашева. Головком більшовицьких військ в Україні М.Муравйов під особистим контролем тримав ситуацію, яка склалася в Єлисаветграді наприкінці лютого 1918 р.⁸

Більшовики двічі влаштовували судові процеси над М.Никифоровою в 1918 та 1919 рр. і щоразу проти неї висувалися звинувачення в пограбуванні Єлисаветграда.

У збірці спогадів елисаветградських більшовиків “Роки боротьби”, виданої до 10-ї річниці Жовтневої революції, ім’я

М.Никифорової згадується неодноразово. Одна з глав цілком присвячена подіям, пов'язаним з її перебуванням на території міста і має назву “Бої з загоном Марії Никифорової”⁹.

З представників мистецьких кіл, які пережили буремні роки в Єлисаветграді, про Марусю згадував не лише Ю.Яновський, а й А.Тарковський, поет М.Цетлін.

І досі містом інколи гуляють легенди про загадкову отаманшу Марусю. Нарешті, саме в Кіровограді (сучасному Єлисаветграді-Байгороді) було знайдено унікальну річ – фото з автографом-побажанням: “Не поминайте лихом! М.Никифорова”. Ймовірно, що на ньому сфотографовано реальну отаманшу. Оригінал знаходиться в колекції відомого в місті краєзнавця-колекціонера, доцента КДПУ В.В.Постолатія. До речі, на його думку, фото виконано відомим фотографом к.ХІХ–п.ХХ ст. В.Брилем.

Сучасні дослідники особистості М.Никифорової та її ролі в революційних подіях також не обійшли увагою відносин Марусі та міста, оспіваного Ю.Яновським. Це стосується як істориків-краєзнавців В.Боська, Ф.Шепеля, В.Постолатія, П.Кизименка, так і російських фахівців В.Єрмакова, В.Савченка, В.Беленкіна, Я.Леонтьєва¹⁰.

Знавці літературної спадщини Ю.Яновського: В.Панченко, С.Плачинда, В.Кобзар – також підтримують версію про те, що сюжетом для повісті є реальні історичні події¹¹.

“Народне повстання” – саме під такою назвою згадуються події кінця лютого 1918 року в архівних матеріалах Єлисаветградської міської управи, висвітлювалися місцевою та одеською пресою.

Отже, маємо достатній обсяг інформації про події, які відбувалися в Єлисаветграді взимку 1918 р., аби відтворити реальну картину, а також надати можливість сучасникам та безпосереднім учасникам висловити своє ставлення до них.

Спочатку запропонуємо літературну версію Ю.Яновського. Отже, події розгортаються навесні одного з революційних років. Місто опинилося без влади, тому відразу потрапило під

контроль анархістів на чолі з отаманшею Марусею, яка перебувала в ньому протягом тижня. Вони наклали на Байгород контрибуцію, дозволили торгівлю, грабували крамниці та склепи. Міщани незадоволені діями анархістів. Під час зустрічі обох сторін на заводі (заводі Ельворті) спалахнув конфлікт. Байгородці почали вимагати припинення свавільної політики анархістів. У відповідь розлючена Маруся почала стріляти. Дорогою до приміщення залізничного вокзалу (місце-резиденція анархістів) в бік Марусі, яка їхала в автомобілі, пролунало кілька пострілів, одна з куль поранила її в руку. Ввечері вулицями міста просуватиметься панцирник і обстрілюватиме будинки.

Наступного дня Байгород повстав. Бої точилися просто на вулицях: в районі вокзалу, Ярмаркової площі, Єврейського гробовища, Вокзальної вулиці, Поштової площі. Проти анархістів виступило все місто: від старого до малого, однак ядром повстанців, за Ю.Яновським, були “справжні байгородці: робітники, люди околиць, гетто”. У перший день запеклих боїв анархістів було вибито з міста. Маруся дістала поранення. Байгород святкував перемогу. Хоча поряд зі справжніми героями вистачало мародерів.

Вранці нової доби Маруся поновила наступ, але знову зазнала поразки. На подальші активні дії сил в анархістів не було. Цього разу перемога байгородців була остаточною та переконливою¹².

Такими зобразив події письменник – безпосередній свідок та учасник подій.

Що ж, тепер спробуємо відтворити реальну картину боїв на основі свідчень інших сучасників тої буремної епохи. Але спочатку проаналізуємо складні перипетії боротьби за владу в Єлисаветграді, які дозволили Марусі побешкетувати в ньому, а Ю.Яновському цілком справедливо назвати Єлисаветград-Байгород “містом без влади”.

Отже, відразу після зречення з престолу Миколи II почалася боротьба між Центральною Радою та Тимчасовим Урядом за право здійснювати владу на території України. Згідно

з Тимчасовою серпневою інструкцією Херсонська губернія не входила до юрисдикції Генерального секретаріату. Її мешканцям пропонувалося самостійно визначити територіальне майбутнє краю. Єлисаветградці проголосували за перебування у складі Росії, а от мешканці навколишніх земств – за входження до складу України. Річ у тому, що більшість міщан були росіянами та євреями, а в селах навколо Єлисаветграда проживали переважно українці. Типова для тогочасної України ситуація. Тому й траплялися випадки, коли “артільний батько” М.Левитський закликав голосувати за входження до складу України: “Хто ж нами тоді правитиме, якийсь Родзянко?”, а єлисаветградська преса вважала входження повіту до складу України порушенням територіальної цілісності держави, про В.Винниченка та його уряд писала як про сепаратистів¹³.

Жовтневий переворот 1917 року лише заплутав ситуацію в місті. Організація єлисаветградських більшовиків не була чисельною та впливовою, що й підтвердили вибори до Установчих зборів у грудні 1917 року. Найбільше голосів здобули українські есери, значна частина виборців проголосувала за єврейські партії¹⁴.

На початку 1918 року в місті склалася ситуація, за якої жоден з претендентів на владу не мав переваги над своїми противниками. Тому ані більшовики, ані меншовики, ані сили вірні гаслам Центральної Ради не наважувалися на рішучі спроби захопити владу. Тихе протистояння тривало в Єлисаветграді до кінця січня 1918 року.

Незадовго до вирішальних боїв за владу до міста прибули ешелони анархістки М.Никифорової, або Марусі, як її називали частіше. Для того, аби зрозуміти логіку наступних подій, гадається доцільним охарактеризувати погляди анархістів на революційний процес та їхні відносини з Радянською владою.

Ідеалом анархістів була соціальна революція, що мала привести до встановлення безвладного суспільства. Тому Лютнева і Жовтнева революції розглядалися ними як закономірний

поступ до третьої — анархістської революції, яка остаточно повинна була звільнити населення від тягара влади. Разом з більшовиками анархісти боролися проти Тимчасового уряду і вітали його повалення. Однак після Жовтневого перевороту погляди анархістів на відносини з більшовиками розділилися. Одні виступили за негайну ліквідацію радянської влади, інші — за продовження союзу з нею на шляху просування до своєї мети соціальної революції. Хоча у разі гальмування та стримування більшовиками цього процесу всі анархісти мусили повести проти них рішучу боротьбу. Стисло їхня позиція була сформульована анархістською газетою “Буревісник”: “Врозь йти — вместе бить!”.

М.Никифорова прибула до Єлисаветграда як союзниця більшовиків. Її загін, який мав гучну назву “Перший революційний батальйон по боротьбі з контрреволюцією” входив до складу збройних сил більшовиків в Україні під керівництвом В.Антонова-Овсієнка, який радо скористався допомогою численних та непогано озброєних анархістських загонів у боротьбі з контрреволюцією. Більшовики бачили її в організаціях меншовиків та в органах Центральної Ради.

Невідомо, чи доводилося Ю.Яновському на власні очі бачити М.Никифорову, але опис її зовнішності, досить яскравий та детальний, він залишив. “Малого зросту, опецькувата, з великими зеленими очима — вона є взірцем похитливої жінки. Мускулясті ноги її ось-ось наче розірвуть галіфе. Френч наче б і великий за розміром сидить як гумовий. Від кожного кроку її груди тремтять. Де вона випаслася, така повнокровна самка?”.

Напевне, то було риторичне запитання для багатьох елисаветградців. До останнього часу відповісти на нього було доволі складно через брак достовірної інформації, а не чуток, яких завжди вистачало навколо колоритної постаті Марусі. Навіть поважні видання дозволяли собі публікувати неперевірені дані. І лише публікації останніх років дозволили дати відповідь, підкріплену архівними матеріалами, на загадки, пов’язані з постаттю єдиної жінки-анархістки, командира

загону, який брав участь у встановленні Радянської влади в Україні в 1918 році.

Народилася Марія Григорівна Никифорова в 1889 році у с. Печеніково Стародубського повіту Чернігівської губернії в звичайній селянській сім'ї. До організації анархістів вступила в 1903 році. В період 1905–1907 років вона хиталася в симпатіях між есерами та анархістами. Хоча пізніше таки схилилася до безвладної ідеології останніх. В ідейному відношенні організація, до якої вона входила, об'єднувала анархістів та есерів. М.Никифорова зарекомендувала себе як один з керівників банди, яка під час проведення експропріацій перевдягалася в чоловічий одяг і діяла під псевдонімом “Володя”.

У 1907 році її було заарештовано і звинувачено у вбивстві пристава та в численних експропріаціях, які дістали загальну назву “Старобільська справа”. За участь у подібних акціях вона отримала вирок: невизначений строк каторжних робіт. Відбувала покарання у Москві, в Бутирській в'язниці. В 1909 році Марусю було переведено до Новинської в'язниці. Співкамерниці, серед яких були загартовані революціонерки, зустріли її не надто приязно: хтось зненавидів, дехто поставився з підозрою, інші спостерігали з цікавістю, але симпатії не виявив ніхто.

У травні того ж таки року разом з 13 іншими жінками М.Никифорова втікає з в'язниці і перебирається до Франції, зупиняючись в Парижі. В еміграції займається скульптурою та живописом у студіях знаменитого О.Родена, знайомиться з майбутнім чоловіком: польським анархо-терористом Вітольдом Бжестокком (Бжестек). Під час Першої світової війни навчалася в Паризькій військовій школі. Згодом записалася до Іноземного легіону і навіть перебувала на фронті. Відомо також, що М.Никифорова зазнала переслідувань з боку французької влади за спробу збройного пограбування. В 1917 році, коли строк покарання завершився, вона повернулася до Росії.

Перебуваючи в еміграції, М.Никифорова відвідала Швейцарію. Брала участь у з'їздах лівих революціонерів-радикалів: анархістів та соціалістів. Це допомогло завести потрібні

знайомства серед революційних кіл, які пізніше стануть в пригоді. Особливо це стосується В.Антонова-Овсієнка та А.Кареліна. За кордоном оволоділа кількома мовами та навичками ораторського мистецтва¹⁵.

Отже, здобувши в еміграції військову освіту, ім'я в революційному товаристві, пройшовши чудову школу теоретичного анархізму, Маруся повертається до Росії достатньо досвідченою революціонеркою, несамовито відданою ідеалам чорного прапора.

Вперше М.Никифорова опинилася в центрі революційної боротьби в липні 1917 року, під час організації липневої антиурядової демонстрації. Анархісти діяли спільно з більшовиками. На початку липня керівництво Петроградської федерації анархо-комуністів вирішує відправити агітаторів до балтійських моряків для закликів їх до участі у антиурядових виступах. Одну з делегацій, яка прибула в Кронштадт, очолила М.Никифорова. Досвідчений оратор, вона закликала моряків вирушити в Петроград для підтримки мітингуючих. Виступи мали успіх. Ораторське мистецтво М.Никифорової завжди справляло значний ефект на чоловічі аудиторії, особливо робітників та солдатів, а от селяни не завжди розуміли її¹⁶.

Після розгону демонстрації, яку деякі дослідники вважають першою спробою більшовиків захопити владу, О.Керенський почав переслідувати її організаторів. Маруся повернулася до Олександрівська, де мала чимало знайомих. Вона взяла активну участь у відродженні федерації анархістів, в якій відразу почала відігравати провідні ролі.

Зазначимо, що на той час М.Никифорова була значно відомішою та авторитетнішою анархісткою, ніж Н.І.Махно. Вони співпрацювали: організовували мітинги, спільними силами влаштовували збройні напади на противників, проводили експропріації.

Найбільш гучним виступом було роззброєння ешелону військових на ст. Горіхова. Анархістам вдалося зібрати близько 200 чоловік і несподівано напасти на потяг. Солдатів роззброювали і відпускали додому, офіцерів безжально розстрілювали.

Маруся власноруч вбила 36 осіб. Це цілком відповідало її жорстким поглядам про необхідність терору щодо контрреволюціонерів.

Восени 1917 анархісти активно працюють серед солдат Олександрівського гарнізону, закликаючи їх перейти на свій бік. Повітовий комісар Тимчасового уряду Б.Міхно, намагаючись зупинити сваволю анархістів, заарештовує М.Никифорову. Дізнавшись про її арешт, Н.Махно вирушає з загоном гуляйпільців до міста. Однак його допомога не знадобилася: Марусю звільнила звістка про Жовтневий переворот у Петрограді. Діставши свободу, вона залишається в Олександрівську. Обіймає посаду заступника голови ревкому, більш впливову посаду, ніж Н.Махно. Разом з більшовиками, лівими есерами встановлює Радянську владу в місті.

Згодом, отримавши дозвіл та кошти від В.Антонова-Овсієнка на формування загону, Маруся бере участь у встановленні радянської влади в Катеринославі та Харкові¹⁷.

Наприкінці січня 1918 року, переслідуючи сили Центральної Ради, “Вільна бойова дружина” Марусі (інша назва її загону), увійшла в Єлисаветград, зайнявши одну з ділянок залізничної станції.

Ю.Яновський досить колоритно, з гумором змалював невибагливий побут анархістів: “Марусин ешелон прокинеться рано і вмиється лапою, як поганий кіт. В салон-вагоні заворушиться занавіска, і сонний анархіст вигляне на перон. Потім хтось крикне хазяйським покриком. Теплушки відчиняться. Коліщатка дверей утворять дружній хор, і перон відразу наповниться сміливими братами-анархістами й бандитами. Вони всі зберуться до вагона, де роздаватимуть їжу. Вилаштуються, полаються, поборюються і поб’ються трохи солоними огірками”¹⁸.

Що ж насправді являв собою загін на чолі з жінкою-командиром?

М.Никифорова разом зі своєю “вільною бойовою дружиною” входила до складу збройних сил більшовиків під керівництвом В.Антонова-Овсієнка. На той час загін нараховував 250–300

чоловік. Бійці були добре озброєні. “Перший вільно-бойовий батальйон по боротьбі з контрреволюцією”, так тепер називався загін М.Никифорової, мав кулемети, панцирники, бронепотяги та бронеплатформи, дві гармати та 5 броневих автомобілів. Анархісти дотримувалися тактики “рейкової війни”: просувалися вздовж залізничної колії, зупиняючись у великих містах та станціях. В ешелонах перевозилися коні, тачанки. Бійці регулярно отримували харчі, що в тих умовах скоріше було винятком.

Формування загону здійснювалося за добровільним принципом: приймали до своїх лав усіх бажаних. Кількість бійців не була стабільною: кожен за бажанням міг залишити його. Однак існували дві групи, які були ядром загону – “моряки-чорномори” – надзвичайно хоробрі, жорстокі та ідейні анархісти, віддані своєму командирі¹⁹.

Серед бійців жінка-командир користувалася авторитетом та повагою, її шанували за сміливість, жорстокість, ораторське мистецтво. Журналіст В.Амфітеатров-Кадашев занотував у своєму щоденнику: “Дівка гарна, безумовно, смілива, вона, одягнута в напівчоловічий костюм, в коротенькій спідниці та револьвером за поясом, скакала верхи на конях, викликаючи захоплення різних пройдисвітів, які складали її зграю”²⁰.

Єлисаветградські більшовики не дуже схвально оцінювали революційну діяльність М.Никифорової, незважаючи на те, що вона брала участь у встановленні радянської влади в трьох великих українських містах. Вважали її натурою примхливою, недисциплінованою, “архіреволюційною”. Підкреслювали, що анархісти хоча й входили до складу Червоної гвардії В.Антонова-Овсієнка, але погано підкорялися його наказам²¹. Зазначимо, що сам командир допускав певні вольності з боку анархістів за умови виконання бойового завдання. Особисто М.Никифорову комфортом оцінював достатньо високо²².

Єлисаветградські комуністи вважали її особою, яку випадково винесла революційна хвиля, а її дії кваліфікували як шкідливі для революції. Однак при цьому визнавали, що їй вдавалося захоплювати своєю агітацією солдат та робітників.

Протистояння кількох сил, які готувалися до боротьби за владу, утворили в місті атмосферу безвладдя, яка дозволила Марусі проводити анархічні експерименти. Спочатку заради революційного ефекту Маруся власноручно пострілом впритул застрелила військового начальника міста Володимирова. Причиною вбивства була скарга солдатів на свого начальника, який нібито не видав їм амуніцію, хоча деякі з них уже встигли реалізувати кілька комплектів на ринку.

Далі анархісти влаштували тихий погром крамниць: їх двері відчинили, а товари вільно роздавали народу. Відчувши атмосферу революційного свавілля в місті, активізувався криміналітет. У повісті “Байгород” Ю.Яновський згадував, що неабияку популярність мала пісня: “О-у-и-ах, яблочко, да куда котисься?! До Маруси в ешелон подрабататься!”. Дослідник В.Чоп дав таке визначення терміна “подрабататься”: прийти та невдовзі залишити склад загону, поліпшивши свій матеріальний стан за рахунок пограбованого²³.

Згодом Маруся вступила в конфлікт з місцевим більшовицьким ревкомом, який вона критикувала за недостатню революційність та лояльне ставлення до буржуазії, погрожуючи розігнати його, а декого навіть розстріляти. Поведінка анархістів, зухвалі погрози, в свою чергу, драгували більшовиків, які мали чимало ворогів і без анархістів.

Невідомо у що міг перерости конфлікт між “союзниками”, якби не вчасно здобута більшовиками зброя. Вони відразу створили комісію під назвою “Комітет по урегулюванню відносин з Марусею”.

Пропрацювавши усю ніч, делегація від більшовиків поставила перед отаманшею вимогу залишити місто. Сила була на боці більшовиків, тому Маруся була змушена підкоритися. Щоправда, перед тим, як залишити місто, вірна своєму революційному обов’язку та анархістському принципу відносин з Радянською владою: “Врозь йди – вместе бить!”, – отаманша допомогла більшовикам встановити в Єлисаветграді свою владу.

28 січня 1918 року до міста прибули ешелони бійців Прутського більшовицького полку. Ревком заручився його підтримкою і розпочав наступ на район міста, який контролювався гайдамаками УНР. Просуваючись із боями Великою Перспективною, червоні змусили гайдамаків відступати. Ті закріпилися в Пушкінському училищі. В цей час до приміщення підійшли анархісти, які мали в своєму розпорядженні кулемети та бронемашини. Це дало змогу оточити весь район. Місто завмерло, очікуючи серйозного бою. Проте за ніч гайдамаки, відчуваючи безвихідь свого становища, розбіглися й почали здаватися в полон. Після встановлення в місті радянської влади ешелони Марусі залишили місто²⁴.

Проте через деякий час ситуація в місті знову змінилася. Після підписання Брестського договору на Україну розпочали наступ німецько-австрійські війська. Єлисаветградський ревком за наказом В.Антонова-Овсієнка евакуювався до Полтави. Його члени намагалися вивезти міську касу, в якій залишалось 15 млн. крб. Однак комендант міста Беленкевич (більшовик) дозволив взяти лише 1 млн. крб. Вакуум влади швидко заповнили меншовики, які розпочали агітацію серед населення, озброювали міщан. Намагаючись зупинити подібні дії, Беленкевич запропонував усім здати зброю, однак наштовхнувся на рішучий організований опір.

Річ у тому, що з самого початку 1918 року в місті діяли квартальні комітети, які охороняли свої райони щоночі. На них не поширювалися дії комендантської години, вони могли вільно носити зброю, що забезпечувало спокій їхніх осель. Тому елисаветградці не збиралися повертати таку необхідну в умовах війни річ. Збори жителів робітничих кварталів Бикова та Чечори постановили, що зброї здавати не слід, “бо місто залишилося без влади і населення саме мусить захищати своє майно й життя від зазіхань злих людей, що користуються з моменту”²⁵.

Спроби коменданта застосувати силу наштовхнулися на протидію з боку мешканців міста. Беленкевич був змушений залишити Єлисаветград.

Тим часом есери, меншовики та праві кадети утворили Тимчасовий комітет революції, до якого перейшла влада в місті. Очолив його есер Лагута. Відразу було утворено штаб по захисту міста. Продовжилася організація загонів самооборони, формувалася будинкова охорона під керівництвом офіцерів, які вийшли з підпілля. Населення отримувало зброю зі складів юнкерського училища.

Місто готувалося до повернення Беленкевича з червоноармійцями.

Наступної доби – 23 лютого до міста почали надходити невідомі ешелони. Всі очікували прибуття колишнього коменданта, однак виявилось, що це Маруся зі своїми анархістами та загonom більшовика Сорокіна. Вона дістала наказ від самого М.Муравйова відправитися на допомогу Беленкевичу. Головом трактував його вигнання з міста як акт контрреволюційний. М.Никифорова мала завдання відновити в Єлисаветграді революційну владу²⁶.

Саме події, які розгорнулися в місті після повернення до нього анархістів після місячної перерви, лягли в основу повісті Ю.Яновського.

Маруся залишила в населення міста на Інгулі не надто приємні спогади про себе, тому її прибуття розглядалося як спроба пограбувати Єлисаветград. Населення зустріло її вороже. Швидко поширилися чутки, що саме анархісти М.Никифорової конфіскували касу заводу Ельворті, а тепер збираються помститися за Беленкевича та обіцяють рознести робітничі квартали на В.Биківській та Новомиколаївці. До того ж у міській касі залишалось 13 млн. крб., а загін М.Никифорової елисаветградці розглядали як зграю звичайних злочинців, від яких потрібно захищати рідні оселі.

“Робітники – молодь і люди похилого віку заявили, що вони будуть захищатися до останнього набою, що вони відійшли від політики, але не бажають підкорятися злочинцям”²⁷.

Ю.Яновський передає настрої міщан перед зіткненням та характеризує їх ставлення до Марусі: “Все підготовлено. Гніт

повстання тліє і шипить. Кров нудьгує в тілах, що мають сьогодні нехотя пролити її в землю”.

Початок нового конфлікту між елисаветградцями та М.Никифоровою досить докладно описала одеська преса. Далі інформація подається за поданими в ній фактами.

Спочатку Маруся Никифорова зі своїм загоном оточила завод Ельворті, проте робітники примусили її зняти облогу. Однак Никифоровцям все-таки вдалося забрати на заводі чимало зброї. Хоча деяких бійців її загону робітники роззброїли. Причиною конфлікту стало поранення жінки-командира анархістів поблизу заводу пострілом з рушниці кимось з елисаветградців.

Потім на головних вулицях міста з'явився панцерник, який належав Марусі. Він несамовито обстрілював усе місто. Були вбиті та поранені. Однак, незважаючи ні на що, на вулицях Єлисаветграда збирається натовп, готовий дати відсіч анархістам. Мобілізуються квартальні комітети.

У аптеці Шосса влаштували перев'язочний пункт. Робітники авіаційного дивізіону на автомобілях з кулеметами вступили в боротьбу з бронемашиною загону М.Никифорової. Зіткнення відбулося на перехресті вулиць Двірцевої та Миргородської (нині Леніна та Калініна).

Зазначимо, що інформація, вміщена у “Віснику Одеського земства” від 9 березня 1918 р., повністю узгоджується з описом подій повісті “Байгород”.

Проти Марусі було налаштоване все місто. Численний озброєний натовп міщан прямує до залізничного вокзалу, де був розташований штаб М.Никифорової, і починає з усіх боків обстрілювати анархістів. Отаманша віддає наказ відступити до Канатова. Перед самим відступом анархісти обстріляли місто з гармати. Однак усі розуміли, що небезпека ще не минула. Тимчасовий комітет оголосив мобілізацію.

Отже, місто захищалося, намагаючись не допустити анархістів на свою територію. Більшовики розглядали сутички з М.Никифоровою під іншим кутом. Маруся була їхньою союзницею, хоча вони й визнавали шкідливість її дій для

революції. Однак вони не змогли пробачити комітету, який очолив боротьбу з анархістами, його небільшовицький склад і тому вважали оборону міста намаганням меншовиків утримати свою владу, що розцінювалося як прояв контрреволюції²⁸.

Тим часом Єлисаветград готувався до нового серйозного бою.

Ю.Яновський з гордістю підкреслював у повісті “Байгород”: “Ми місто чималеньке, до півсотні тисяч... Ніколи не любили тимчасової влади... Тому кожна влада мала з нами клопіт...”.

Тим паче, що у своєму розпорядженні елисаветградці мали чимало зброї, важку й легку артилерію, кулемети і навіть три аероплани “Альбатрос”. Місто виявило неабияку солідарність, єдність, патріотизм, незважаючи на досить строкатий релігійний та національний склад: євреї, росіяни, українці, серби; православні, католики, баптисти, старообрядці. Класові протиріччя, політичні уподобання, про які йшлося вище, також відійшли в бік перед фактом захисту рідного міста. Анархістам протистояли всі: міліціонери, вояки 8-го авіадивізіону, червоногвардійці, охоронці квартальних комітетів, волонтери, студенти, юнкери, міщани, гімназисти. Ненависть до Марусі виявилася спільною для всіх. В.Антонов-Овсієнко згадував: “З усіх сіл було скликано солдатів, коли їм казали, що вони йдуть битися проти Марусі, в їх лавах ставав помітним ентузіазм”.

Анархістів за даними того ж таки В.Антонова-Овсієнка налічувалося 250 чоловік. В їхньому розпорядженні були кулемети, панцерники, бронеплатформи. Батальйон мав досвід вуличних боїв²⁹.

25 лютого М.Никифорова вчинила нову спробу атакувати місто. За його межами в степу неподалік від залізничної колії утворилася справжня смуга фронту, що розтяглася на кілька кілометрів на лінії залізничний вокзал – Петропавлівська церква. Гармати розташовувалися просто біля церковної огорожі. Недаремно Ю.Яновський згадує про участь в обороні міста загону ченців.

Траплялося, що никифорівці зовсім близько підходили до землянок захисників Єлисаветграда. Снаряди, гранати

розривалися на вулицях, але щоразу наступ відбивали, і вже анархістам доводилося виходити з-під обстрілу.

Колись спокійне, затишне містечко перетворилося на військовий табір. Проводилася мобілізація. Створювалися палатки милосердя, санітарні дружини, у складі яких, нагадаємо, був і Ю.Яновський. Налагоджувалося тилове забезпечення. Із заводу Зельцера на фронт цілими бочками вивозили пиво. Власник спиртового заводу Макеев віддав розпорядження про безкоштовну передачу спирту на військові потреби. (Цікаво, що до повстання вони були запеклими економічними конкурентами). В аптеці Шосса влаштували перев'язочний пункт. Інші власники постачали фронт ковбасами, булками. Жінки випікали пиріжки³⁰.

З полоненими поводитися гуманно. “Ми б’ємось, а не караємо. Розстріл полонених вкриє нас ганьбою”³¹.

Ю.Яновський із захопленням змалював атмосферу, яка охопила Єлисаветград під час його захисту: “Місто відразу загубило свою спокійну метушливість. По всіх дворах почалася стрілянина. Стерлися грані між малим та старим, жіночим і чоловічим, розумним і дурним. Дитина радила батькові, куди стріляти...

Бо тут не на якомусь міфічному фронті, а на рідних вулицях за очевидну справу клали голови, кров перед очима захопленого з їхнього героїства міста”.

Анархістам знову не вдалося захопити місто. Маруся віддала наказ про відступ.

Ю.Яновський: “Все місто наче охопив демон безуму. Воно то танцює, то сміється, скаче, обнімається і будує рожеві фортуни!”. Однак, підсумовуючи результат другого дня боїв, письменник відзначає: “Перемоги ще не має, бо випустили з міста ешелон ворога”.

До речі, незважаючи на негативне ставлення до анархістів, Ю.Яновський відзначає їх відвагу та стійкість під час бою, називає ворога хоробрим.

Перед третім днем боїв обидві сторони очікували на підтримку. Маруся розраховувала на підкріплення з боку

червоних частин В.Антонова-Овсієнка та власних бійців з району Знам'янки.

Єлисаветградці сподівалися на допомогу робітників з м.Кам'янець (нині Дніпродзержинськ), яких телеграмою закликали на допомогу від нападу бандитів.

Крім того, в умовах небезпеки з боку анархістів та конфлікту з більшовиками, а також, володіючи інформацією про військову допомогу Україні з боку Центральних держав, "Тимчасовий Комітет по захисту революції м. Єлисаветграда" прийняв рішення про інтеграцію до УНР. Влада міста сповістила про це отамана Кульчицького і просила рухатися на допомогу³².

Вночі з 25 на 26 лютого до міста почали прибувати робітники кам'янецького заводу, але М.Никифоровій вдалося їх перехопити та переконати, що ворог знаходиться в місті, а не за його межами, і негайно кинула кам'янів в бій проти тих, кому вони збиралися допомагати. Пізніше, коли частину їх було вбито, а деяких заарештовано, вдалося встановити істину.

На світанку 26 лютого бої поновилися з новою силою. Та несподівано до міста почали надходити нові ешелони. Єлисаветград готувався до найгіршого. Проте до міста увійшов бронепоезд учасника боїв за Київ червоного матроса Полупанова: "Воля або смерть!". Він прибув з Одеси за наказом Беленкевича. Йому вдалося припинити бої.

Маруся, діставши поранення, віддала наказ про відступ до Знам'янки, передавши командування своєму заступнику Маркусу.

Полупанов зібрав мітинг. Назвав бої провокацією. Обіцяв покарати ненависного всім Беленкевича і наказав негайно звільнити всіх полонених робітників та бійців М.Никифорової. Не обійшлося без курйозу. Процедура звільнення скористався місцевий злодій Васюта, якому вдалося визволити з-під варті кількох злочинців під виглядом робітників³³.

У місті нарешті встановився спокій та запанувала нова влада. Наслідки боїв були тяжкими для Єлисаветграда, який вперше по-справжньому відчув, що таке громадянська війна.

Аналізуючи підсумки боїв, В.Антонов-Овсієнко зазначив: “Багато жертв з обох боків. Зруйновано пів міста”³⁴.

За даними елісаветградських більшовиків під час зіткнення з анархістами загинуло 86 мешканців міста, 147 дістали поранення³⁵. Вік загиблих коливався від 4 до 60 років.

Дослідник В.Чоп, згадуючи про події, які відбулися в Елісаветграді взимку 1918 р., зазначив: “Події останніх днів лютого, беззаперечно, стали тією межею, за якою популярність Марусі місцевого масштабу змінилася популярністю всеукраїнською, а то й більше”. Він також дав власну, досить своєрідну оцінку тим подіям, назвавши їх “парадоксом революції та тріумфом анархії, який однаковою мірою вражав як пересічного громадянина, так і маститого політика”³⁶.

Дійсно, бої між анархістами та елісаветградцями набули достатньо широкого резонансу і викликали в деяких випадках діаметрально протилежні оцінки ситуації.

Зазначимо, що елісаветградці розглядали бої з анархістами виключно як захист рідного міста від зграї злочинців і дуже пишалися своєю перемогою. Підстави для гордості були: Маруся наводила жах на такі великі міста, як Брянськ, Воронеж, Ростов.

“Це були дні, коли, здавалося, стерлися всі непорозуміння, кудись далеко відійшли всі минулі рахунки, забута була колишня ворожнеча, всі відчули себе рівними, потягнулися до свободи від загрози та насильства, під гнітом яких протікало все життя міста останнім часом”, – писала про ті дні елісаветградська преса. Люди, які приїждали до міста і знали про перипетії повстання, надзвичайно дивувалися мужності елісаветградців. Тодішні публіцисти назвали елісаветградські бої “найгарнішими сторінками історії міста”³⁷.

Учасникам боїв Биховського фронту вдячні елісаветградці збиралися поставити пам’ятник біля Знам’янської церкви (нині там тубдиспансер) на добровільні внески. Проводився збір коштів на потреби загиблих та постраждалих під час боїв.

Газета “Голос Півдня” по гарячих слідах намагалася визначити причини вдалих результатів повстання проти

анархістів. Зокрема, автор статті “Потрійна помилка” зазначав, що під час нападу на місто М.Никифорова не врахувала, що його населення: мешканці вулиць Пермської та Биківської – нащадки колоністів та прикордонників, яким доводилося стримувати напади татар. Не менш волелюбні та войовничі чечорці – сусіди биківчан. Саме вони підняли на боротьбу все місто.

Другий фактор жорстокої відсічі “летючим гастролерам” – “потужна та широка буржуазність міста Єлисаветграда”. В місті було чимало дрібних, не надто багатих приватних власників.

Автор писав про них: “Всі вони трударі, які наполегливою працею створили свої двори, будинки, тримали збереження в державних касах. Їх багато, дуже багато. Голос власності – голос потужний та впливовий. Хто наступає на голос власності, ризикує зламати собі шию, і пані Никифорова та Беленкевич – останні докази цьому”.

Автор іншої статті, також вміщеної в газеті “Голос Півдня” від 10 березня 1918 року під назвою “Поза законом” зазначив, що повстання створило місту Єлисаветграду історичну славу поборника закону та правопорядку.

Один з бійців згадував: “Нас оголосили “поза законом” за те, що ми не хотіли здавати зброї, а ми цією зброєю відновили закон і врятували місто від беззаконня”.

Однак далеко не всі учасники тих подій поділяли думки захисників міста про характер їх боїв з анархістами.

Наприклад, В.Антонов-Овсієнко прокоментував бої під Єлисаветградом так: “Неподобства анархістського загону Марусі Никифорової (з гуляйпільського району) в Єлисаветграді були однією з причин успіху повстання, організованого в місті білогвардійськими та петлюрівськими агентами. Контрреволюції у міру своєї розпушеності допомагали деякі анархістські елементи...”

Виявилось, що сам Муравйов вислав на допомогу Беленкевичу загін анархістів під командою Марусі Никифорової, яка тероризувала населення від Єлисаветграда до Катеринослава... Всюди йшлося про пограбування та розстріли. В співпраці з анархістами звинуватили Беленкевича. Чорносотенці повстали і

вибили його з міста... Коли Беленкевич відступив, буржуазія зовсім “осідлала” робітників та селян і висунула гасло “Долой анархію!”. З усіх сіл були скликані солдати, яким казали, що вони йдуть битися проти Марусі, і в їхніх лавах з’являвся ентузіазм... Багато жертв з обох боків зруйновано пів міста”³⁸.

Отже, визнаючи протиправність дій М.Никифорової, комфронтом пов’язує захист міста з антирадянськими діями контрреволюції, яка утримувала владу в ньому. Підкреслимо, що в цьому його оцінка ситуації збігається з позицією єлисаветградських більшовиків.

Нейтральний спостерігач-журналіст В.Амфітеатров-Кадашев дав власну оцінку подіям в Єлисаветграді: “Тільки-но встановився Совдеп, як... виник “вільний козачий загін анархістів”, очолюваний Маруською... Спершу вона утвердилася в Єлисаветграді з твердими намірами гарненько обчистити це багате місто. На щастя, робітники великого заводу “Ельворт” (завод Ельворті) не дозволили зробити цього; в “войнишке”, яка виникла між ними та Мариською, переможцями виявилися робітники, так що вона повинна була відходити на схід...”³⁹.

Н.Махно, відкидаючи звинувачення на адресу М.Никифорової в пограбуванні Єлисаветграда під час революційного судового процесу в Таганрозі в квітні 1918 р., зазначає, що Маруся зайняла місто в березні 1918 року, “вигнавши з нього українських шовіністів”⁴⁰.

Нарешті, органи радянської влади двічі влаштували судові процеси проти М.Никифорової в 1918 р. в Таганрозі та в 1919 р. в Москві. Під час обох з них проти неї висувалися звинувачення в пограбуванні Єлисаветграда.

У першому випадку революційний суд у складі більшовиків та лівих есерів під тиском озброєних загонів анархістів зняв з Марусі всі звинувачення. Підкресливши, “що засудити М.Никифорову за пограбування Єлисаветграда немає ніяких підстав”. Її було звільнено в залі суду⁴¹.

Під час другого судового процесу ревтрибунал визнав її винною в “дискредитації Радянської влади своїми вчинками і

діями її загону в деяких випадках непокорі Радам в сфері військових дій”.

Звинувачення в пограбуванні та незаконних реквізиціях, які Маруся проводила в багатьох містах, трибунал визнав безпідставними, оскільки вони базувалися на чутках, які не підтвердилися і були пов’язані з синдромом Марусі: “з’явилися “істерички”, які під її ім’ям здійснювали злочини”⁴².

Суд знову не визнав дії М.Никифорової в Єлисаветграді такими, що суперечать нормам революційної законності. Додамо, що реквізиції в епоху революцій вважалися нормою часу і не каралися суворо. Під час громадянської війни таким шляхом мусили годувати та одягати свої загони всі її учасники.

Отже, кожен давав оцінку подіям, виходячи з власних симпатій чи політичних уподобань. Проте для елисаветградців факт успішної оборони міста від анархістів став однією з найславніших сторінок його історії, “народним повстанням”. Маруся зуміла об’єднати класових ворогів, щоправда, після перемоги єдність швидко зникла. Після боїв голова штабу домової охорони звернувся до робітничого оркестру робітників заводу Ельворті з проханням скористатися його послугами для поховання загиблого від ран в боях з анархістами штабс-капітана, однак дістав відповідь, що оркестр для буржуя-кадета грати не буде.

Спогади про зустрічі з Марусею ще довго гуляли містом.

Загиблих було поховано у братській могилі на Кавалерійському бульварі. У квітні 1918 Єлисаветград відзначав сумну дату – сорок днів з часу повстання та його жертв. Для живих учасників повстання, а також родин загиблих та поранених проводилися благодійні концерти, вистави, грандіозні видовища в цирку. У кінематографах – сеанси. Єлисаветград віддавав шану героям.

Першого травня 1918 року за німців відбулося вшанування пам’яті загиблих в боях з анархістами. Один з учасників мітингу запропонував перейменувати Кавалерійську площу на Площу Перемоги. Однак йому зауважили, що назва Площа Скорботи підійде більше⁴³.

Усі учасники боїв отримали посвідчення. Їх оригінали було знайдено в архівах міста відомим краєзнавцем В.Боськом⁴⁴.

Після перемоги над анархістами елисаветградцям вдалося поповнити запаси одягу, який зберігався в панічно кинutih никифорівцями ешелонах. Серед них велика кількість шинелей, теплих сорочок, штанів, старовинної зброї, взуття, серветок, носових хусточок; боєприпасів. Речі були передані учасниками повстання міській лікарні та відділенню Червоного Хреста, на потреби поховальної комісії⁴⁵.

У жовтні 1918 року елисаветградська газета “Трудовая жизнь” надрукувала повідомлення, що у в’язниці міста перебуває жінка, яка дуже схожа на М.Никифорову⁴⁶.

У 1920 р. П.Тичина, подорожуючи Україною разом з капелою К.Стеценка, згадував, що місцевий дяк показував йому могилу М.Никифорової⁴⁷.

Свої враження від візитів грізної отаманші залишив не лише Ю.Яновський.

Майбутньому російському поету М.Цетліну також довелося перебувати в Єлисаветграді і стати свідком боїв з анархістами. Як згадку про ті буремні події він залишив віршовані рядки:

“Всем телом слившись с броневой машиной,
Увешенной лентами крест-накрест патронов
Боевых для пулемета, она промчалась,
Словно триумфатор по Елисаветграда улицам пустым.
Никифорова гимназистка в прошлом мне показалась
Жанной Д’Арк тогда, летящей с лилиями к Орлеану.
Рвет ветер яростный над нею чёрный стяг.
Её приверженцы, отчаянная свита, красавицу-бандитку
Охраняли, готовые сразить любую тень, грозящую
победной колеснице.
Ей дали бой у города и я вернул украденные накануне
ленты, нужные для обороны.
Хоть мне ещё тринадцать не сравнялось, но я считал себя
участником сраженья и был суров как гражданин Кале
В борьбе за безопасность и спасенье родного города”⁴⁸.

Арсенію Тарковському довелося навіть зустрітися з М.Никифоровою, про що він розповів у своїх спогадах: “За столом сиділа знаменита у тутешніх містах отаманша Маруся. Середнього зросту, русяве з попелинкою волосся, пенсне на ланцюжку, в’ялий рот. Вона вилаяла бійців за те, що затримали хлопця, а потім пригостила цукеркою, погладила по голові і сказала: “Гарний хлопчик”. Далі грізна отаманша відпустила нас додому, наказавши солдатам принести записку від батьків”⁴⁹.

Маруся після невдалої облоги міста залишила його так само несподівано, як і з’явилася в ньому. Як же склалася її подальша доля?

Вище ми наводили інформацію про арешт жінки, схожої на отаманшу та про могилу М.Никифорової, яку місцевий дяк показував П.Тичині. Однак вони не стосувалися долі справжньої М.Г.

Справжня М.Никифорова, діставши поранення, віддала наказ про відступ на схід. Вона намагалася чинити опір наступаючим австро-німецьким військам, проте без особливого успіху. Незадоволена умовами Брестського миру, починає конфліктувати з більшовицькими радами та ревкомами. Залишає фронт і відступає в тил. У квітні 1918 р. перебувала під судом, влаштованим більшовиками, але була виправдана. Після суду під тиском окупаційних військ відступає на територію Росії. Бере участь в ліквідації більшовицьких органів влади, проводить реквізиції та анархічні експерименти в Ростові, Воронежі, Брянську, Царицині. В червні 1918 р. в Саратові її загін було роззброєно та розформовано. Саму Марусю заарештовано. У вересні 1918 р. завдяки клопотанню В.Антонова-Овсієнка та А.Кареліна її було звільнено на поруки. З вересня по грудень працює в Пролеткульті, займаючись водночас живописом. Наприкінці грудня 1918 року бере участь у роботі Першого Всеросійського з’їзду анархістів-комуністів. Обирається до секретаріату Всеросійської федерації анархістів.

У січні 1919 р. відбувся суд по її справі. Маруся дістала порівняно легке покарання: позбавлення права протягом шести

місяців займати військові посади. Після оголошення вироку відправляється до Гуляйполя. На території махновської столиці займається справами освіти та милосердя, бере участь у мітингах та переговорах з більшовиками. Н.Махно знав про умови вироку, тому не допускав її до військової справи.

Після оголошення махновців “поза законом” в червні 1919 року М.Никифорова вирішує змінити тактику та повернутися до тактики індивідуального терору. Отримавши після конфлікту з Н.Махном від нього ж таки певну суму грошей, створює три терористичні групи, одну з яких очолює особисто. М.Никифорова планувала вбивство А.Денікіна і пробиралася до Таганрога. Однак у Севастополі разом з чоловіком була затримана білою контррозвідкою і страчена. За одними даними розстріляна, за іншими – повішена. Фото їх тіл бачив колишній боєць її загону – анархіст М.Чуднов. Після звільнення Криму червоними їхні тіла було перепоховано в братській могилі⁵⁰.

Єлисаветградська газета “Голос Півдня” повідомила громадян про смерть відомої багатьом мешканцям жінки⁵¹.

Отже, справжня Маруся була розстріляна в вересні 1919 р. Факт її страти підтверджено джерелами та свідченнями сучасників, які добре знали її. Проте вже після 1919 р. Росією починають гуляти чутки, які спростовують факт її смерті. Загони під керівництвом жінок-Марусь діють на території Одещини, Черкащини, Полтавщини, поблизу Єлисаветграда, на Тамбовщині. Всі їх “подвиги” пробуджують із небуття ім’я найзнаменитішої з них – Марусі Никифорової. Загалом, ім’я Маруся дійсно було дуже популярним серед жінок-ватажків загонів⁵².

Згодом з’явилася версія, згідно з якою М.Г.Никифорову не було розстріляно, а завербовано НКВС і деякий час вона навіть працювала резидентом у Франції. Однак документального підтвердження цієї інформації не було знайдено⁵³.

У 1941 році “чергова Маруся” потрапила навіть до архіву абверу, який повідомляє, що разом з комісаром одного з партизанських загонів, який діяв на Черкащині, “було вбито знамениту партизанку Марусю, яка часто в супроводі більшовицьких

помічників похвалялась тим, що вона розстрілювала німців, які поверталися додому в кінці минулої війни...”

Б.Соколов – автор монографії, з якої наведено уривок, пояснює, що йдеться про Марусю: “отаманшу-анархістку, сорагницю Махно, яка прославилася ще в роки громадянської війни”. Це, звичайно, далеко від істини, але підтверджує факт популярності М.Никифорової⁵⁴.

P.S.

Отже, Ю.Яновський як свідок двох візитів М.Г.Никифорової до Єлисаветграда поєднав їх, створивши сюжет повісті, у якій йому вдалося, дотримуючись в цілому історичної правди, відтворити настрої захисників малої батьківщини. Письменник додав нових фарб елементами художнього вимислу і як наслідок утворилася повість “Байгород” – ода захисникам рідного міста епохи буремних років. Як заповіт нащадкам любити, плекати, захищати рідне місто, піклуватися про нього.

¹ Новороссия и Крым // Полное географическое описание нашего отечества. – СПб., 1907. – С. 535.

² Плачинда С. Юрій Яновський. – К., 1967. – С. 248.

³ Яновський Ю. Байгород // Чотири шаблі. – К., 1990. – С. 300–348.

⁴ Яновська О. Спогади про брата // Лист у вічність. – К., 1990. – С. 87.

⁵ Кобзар В. Подорож у Байгород // Кіровоградська правда. – 1982. – 25 липня.

⁶ Чоп В. Маруся Никифорова. – Запорожье, 1998.

⁷ Панченко В. Морський рейс Юрія Третього. – Кіровоград, 2002. – С. 19.

⁸ Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. В 4 т. – М., 1928; Махно Н. Воспоминания. В 3 т. – К., 1991; Амфитеатров-Кадашев В. Страницы из дневника // Минувшее: Исторический альманах. Т. 20. – М.; СПб., 1996.

⁹ Бои с отрядом М.Никифоровой // Годы борьбы. – Зиновьевск, 1927.

¹⁰ Беленкин Б.И., Леонтьев Я.В. Чёрная тень революции (атаманша Маруся) // Отечественная история. – 2002. – № 4; Ермаков В.Д. “Маруся”: портрет анархистки // Социологические исследования. – 1991. – №3; Улянич В. Отаманша Маруся // Голос України. – 1994 – 26 березня; Шепель Ф. О. Для нас Маруся – не просто Марія // Кіровоградська правда. – 1994. – 24 лютого.; Босько В. Маруся Никифорова встановлювала Радянську владу в Єлисаветграді // Народне слово. – 1993. – 28 січня.; Кизименко П. Місто вибухнуло повстанням

// Пам'ять степів. – Кіровоград. – 2003. – С. 220–222; *Постолатій В.В.* Маруся Никифорова: міфи та реальність // Матеріали науково-практичної історико-краєзнавчої конференції “За волю і долю України”. – Назв. праця. – С. 220–223.

¹¹ *Яновський Ю.* Назв. праця. – С. 300–348; Там само. – С. 87. Там само. – 1982. – 25 липня.

¹² *Яновський Ю.* Там само.

¹³ *Маринець Л.* Єлисаветградщина в грудні 1917 // Матеріали науково-практичної історико-краєзнавчої конференції “За волю і долю України”. – С. 59–60.

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Яновський Ю.* Назв. праця.

¹⁶ *Беленкин Б.И., Леонтьев Я.В.* Указ. соч.

¹⁷ *Чоп В.* Назв. праця. – С. 25.

¹⁸ *Яновський Ю.* Назв. праця.

¹⁹ *Чоп В.* Указ. соч. – С. 25.

²⁰ *Амфитеатров-Кадашев В.* Указ. соч. – С. 552.

²¹ Бои с отрядом М.Никифоровой. – С. 35.

²² *Антонов-Овсеенко В.* Указ. соч. – С. 232–233.

²³ *Чоп В.* Указ. соч. – С. 27.

²⁴ Бои с отрядом М.Никифоровой. – С. 31.

²⁵ *Кизименко П.* Назв. праця. – 2003. – С. 221.

²⁶ *Антонов-Овсеенко В.* Указ. соч. – С. 232–233.

²⁷ *Кизименко П.* Назв. праця. – 2003. – С. 221.

²⁸ Бои с отрядом М.Никифоровой. – С. 34.

²⁹ *Антонов-Овсеенко В.* Указ. соч. – С. 232–233.

³⁰ *Чоп В.* Указ. соч.; Бои с отрядом М.Никифоровой. – С. 34.

³¹ *Кизименко П.* Назв. праця. – С. 221.

³² *Чоп В.* Указ. соч. – С. 36.

³³ Бои с отрядом М.Никифоровой. – С. 34.

³⁴ *Антонов-Овсеенко В.* Указ. соч. – С. 232–233.

³⁵ Бои с отрядом М.Никифоровой. – С. 34.

³⁶ *Чоп В.* Указ. соч. – С. 30.

³⁷ *Кизименко П.* Назв. праця. – С. 221.

³⁸ *Антонов-Овсеенко В.* Указ. соч. – С. 232–233.

³⁹ *Амфитеатров-Кадашев В.* Указ. соч. – С. 552.

⁴⁰ *Махно Н.* Воспоминания. – Т. 2. – С. 15.

⁴¹ *Беленкин Б.И., Леонтьев Я.В.* Указ. соч.

⁴² *Кизименко П.* Назв. праця. – С. 221.

⁴³ Бои с отрядом М.Никифоровой. – С. 38.

⁴⁴ *Босько В.* Назв. праця.

⁴⁵ ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Архів № 467. Елисаветградская городская управа 1916–1919 р.

⁴⁶ Босько В. Назв. праця.

⁴⁷ Панченко В. Назв. праця. – С. 22.

⁴⁸ Босько В. Назв. праця.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Беленкин Б.И., Леонтьев Я.В. Указ. соч. – С. 169–178.

⁵¹ Голос Юга. – 1919. – 10 вересня.

⁵² Улянич В. Назв. праця.

⁵³ Беленкин Б.И., Леонтьев Я.В. Указ. соч.; Ермаков В.Д. Указ. соч.

⁵⁴ Соколов Б. Оккупация. – М., 2002. – С. 83–84.